

ӘОЖ 81'42; 801.7

К. К. Күркебаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ф. к.,
Алматы қ., Қазақстан.
e-mail: kenje69@mail.ru

Қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасының семантикалық парадигмасы

Мақалада қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасының лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, семантикалық, этимологиялық, ассоциациялық ерекшеліктері қарастырылған.

«Сүйек» концептінің философиялық мәнін қазақ халқының ұлттық рухани дүниетанымындағы ата-тек, ру, түбі бір, намыс, ар-ождан, ұят сияқты семантикалық мәнге ие сарысүйек, сүйек жақын, сүйек шатыс, сүйектес, сүйегін қорлау, сүйегіне таңба салу, сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді, сүйегі менікі, еті сенікі, сүйегі асыл, сүйек тістеген ит, сүйек тамыр сияқты паремиологиялық қор мен фразеологизмдер, архаизмдер, диалектизмдер құрайтыны анықталып кешенді семантикалық талдау жасалды.

Қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасы – тілдік санадағы бейнелі-ассоциациялық және бағалауыштық қасиеттерге ие күрделі семантикалық парадигма құрайтын концептуалдық бірлік екені айқындалды.

Түйін сөздер: семантикалық дала, ассоциативтік байланыстар, негіздік концепт, фон білімдер, әлемнің тілдік суреті, лексема, архисема, туындату сема, әлеуетті сема.

К. К. Куркебаев

Семантическая парадигма лексемы «сүйек (кость)» в казахском языке

В данной статье рассматриваются методы исследования лексемы «кость» как концепта национальной казахской культуры через выявление лингвокультурных, семантических, этимологических и ассоциативных связей в общей языковой картине мира.

В содержании статьи семантическое поле и философское значение концепта «сүйек» уточняют понятия, характеризуют особенности казахского национального менталитета: ата-тек (предки, род), ру (род, племя), түбі бір (единокровные), намыс (честь), ар-ождан (совесть, честь), ұят (стыд, позор).

Семантическая глубина концепта «сүйек» обусловлена пересечением, переплетением и наложением значений лексем, образующих внутри основного (ядерного) семантического поля метафорических, ассоциативных, образно-семантических микрополей.

Сакральный смысл исследуемого концепта, раскрывает и уточняет этнографический характер казахских традиций и обычаев, народных примет и обрядов. Это свидетельствует о многомерности понятия «сүйек», многоаспектности проявлений его смысла и является доказательством того, что концепт «сүйек» есть базовый концепт казахской культуры.

Ключевые слова: семантическое поле, ассоциативные связи, базовый концепт, фоновые знания, языковая картина мира, лексема, архисема, производная сема, потенциальная сема.

К. К. Kurkebaev

Semantic paradigm token "syiek (bone)" in the Kazakh language

In this article the methods of research of концепта of lexeme are examined "bone" as концепт of the national Kazakh culture through the exposure of лингвокультурных, semantic, etymologic and associative connections in the general language picture of the world.

In maintenance of the article the semantic field and philosophical value of концепта of "сүйек" specify concepts, characterizes the features of Kazakh national mentality: ата-тек(ancestors, family), ру(family, tribe), түбі бір(consanguineous), намыс(honour), ар-ождан(conscience, honour), ұят(shame, disgrace).

The semantic depth of концепта of "сүйек" is conditioned by crossing, interlacing and imposition of values of lexemes formative into the basic(nuclear) semantic field of the metaphorical, associative, figuratively-semantic микрополей.

Sacral sense of investigated концепта, exposes and specifies ethnographic character of Kazakh traditions and customs, folk signs and ceremonies. It testifies to multidimensionality of concept of "сүйек", multidimensionality of displays of his sense and is proof that концепт of "сүйек" is base концепт of the Kazakh culture.

Sacral of sense of investigated концепта, exposes and specifies ethnographic character of Kazakh traditions and customs, folk signs and ceremonies. It testifies to multidimensionality of concept of "сүйек", multidimensionality of displays of his sense and is proof that концепт of "сүйек" is base концепт of the Kazakh culture.

Key words: the semantic field, associative connections, base концепт, base-line knowledge, language picture of the world, lexeme, архисема, derivative сема, potential сема.

Тіл ғылымының бүгінгі даму бағыты поли-парадигматикалық ұстанымдар негізінде, яғни тіл білімі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, лингвоелтанымдық, когнитивтік-концептуалдық, социоллингвистикалық, психоллингвистикалық, коммуникативтік-прагматикалық, функционалдық, гендерлік лингвистика аясымен сабақтаса отырып кешенді сипатта қарастыруды негізгі жеке етіп отыр. Тілтанымның осындай көп бағыттағы кешенді парадигматикалық сипаты бүгінгі кемелдену процесіндегі адамның ақыл-ой санасының антропоэзектік ұстанымдармен тікелей байланысты. Аталған антропоэзектік бағыттағы зерттеу парадигмалары - адам санасында ғалам бейнесін құраушы концептуалды жүйені, таным модельдері арқылы ашылатын білімнің кодын, болмыспен сол болмысты қабылдаушы сана арасындағы тілдік әрекеттерді, тіл мен сол тілдің иесі адам санасының тұтастығын, тілдік сананың білім қоры мен күрделі ассоциативті-вербалды құрылымын, болмысты рух пен ой бірлестігінде танытушы кешенді жүйе ретінде дәйектейді.

Әлем бейнесін құраушы концептуальдық жүйедегі сөздердің мағыналық өрісі мен шеңбері күнделікті өмір сүру тәжірибесінің нәтижесіндегі аялық білім қоры мен этноментальдық дүниетаным жиынтығы арқылы айқындалады.

Тіл ғылымында аялық білім теориясына Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров тоқтала келе: «аялық білім – білім қоры, адамның өмірлік, әлеуметтік тәжірибесінің қоймасы, білім адам санасында түрленеді, өңделеді және тірек сөздермен, терминдермен, номинативті және фразеологиялық тұрақты тіркестермен, тілдік бірліктермен өзара байланысып ары қарай олар игерілген ақпаратты сақтау қызметін атқарады» [1, 219] - деген тұжырым жасап, тіл мен аялық білім жүйесін бірлікте қарастыруды алға тартады.

Қазіргі тіл біліміндегі концептологиялық жаңа бағыт - ұжымдық санадағы ментальды бейненің дара белгілерін саралай отырып, кез келген тілдің этнолексикасы мен аялық білім жүйесінде сақталған әлемнің ұлттық мәдени бейнесін ашуға мүмкіндік береді.

«Концепт - тілдік ақпараттарды кодтайтын (сөзге айналдыратын, таңбалайтын), сөздің ішкі мазмұнын, мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы» [2, 38].

Қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі мен этномәдени дүниетанымынан мол ақпарат беретін «тағдыр», «өмір», «өлім», «Отан», «бақыт», «намыс», «қанағат», «дастарқан», «домбыра», «жүрек», «жан», «ағайын», «өз//өзге» сияқты т.б. ұлттық концептонимдер қазақ тіл білімінде жеке тақырып ретінде зерттеліп мән мазмұны ашылғаны белгілі.

Осындай ұлттық құндылық элементтерін бойына аса мол жинақтаған «сүйек» лексемасы қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін жеке концепт ұғым ретінде немесе тілдік құрылымдық тұрғыдан жеке тақырып көлемінде арнайы ғылыми айналымға түспегені белгілі.

«Сүйек» лексемасы өзі өмір сүретін семантикалық өріс ішінде интегралды мазмұндас сөздерді өзіндік ортақ белгілері арқылы жинақтау қабілетімен қатар, коммуникативтік қажеттілігіне, жұмсалымдық қызметіне, дифференциалды мазмұнына байланысты да кешенділік сипатқа ие тірек ұғым бола алатындықтан жеке концепт ұғым ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Қазірге біз осы мақала көлемінде ғана «сүйек» лексемасын осы қырынан қарастыруды жеке тұтып, оның лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, семантикалық, этимологиялық, ассоциациялық құрылымдық ерекшеліктеріне ғана қатысты сөз қозғауды мақсат етіп отырмыз.

«Сүйек» концептісінің тілдік ұжымның когнитивтік санасында қатталғандығының бір көрінісі, бұл лексеманың қазақ қауымының баршасына түсінікті болып жалпыхалықтық лексикадан берік орын алуы, тіліміздің сөздік құрамның толығы мен дамуына өзіндік үлесін қосып, тіркесімділік қабілетінің мол болуы және жаңа сөз жасауға ұйтқы болғанына қу сүйек, ақсүйек, сүйекқап, сүйек-саяк, сүйекте, сүйектелу, сүйектес, сүйекті, сүйекші, сүйектілік, сүйек-шатыс, сүйек жаңғырту, сүйегіне таңба болу, сүйекті аққурай, сар сүйек, сүйегі сыну, сүйегі шытынау, сүйекті жемістер сияқты көптеген мысалдар айқын дәлел бола алады.

«Сүйек» концептінің философиялық мәнін қазақ халқының ұлттық рухани дүниетанымындағы ата-тек, ру, түбі бір, намыс, ар-ождан, ұят сияқты семантикалық мәнге ие сарысүйек, сүйек жақын, сүйек шатыс, сүйектес, сүйегін қорлау, сүйегіне таңба салу, сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді, сүйегі менікі, еті сенікі, сүйегі асыл, сүйек тістеген ит, сүйек тамыр сияқты паремиологиялық қор мен фразеологизмдер, архаизмдер, диалектизмдер айғақтайды.

«Сүйек» концептінің этнографиялық лексика ретіне қолданылып жүрген сакральды мағынаға ие болмысын қыз алысу, құдандалы болу, сүйек жаңғыртты, ант сүйек, ақсүйек, сүйек тасу, сүйек құны, сүйекке түсу, сияқты салт-дәсүр мен ырым-жоралғылық, әдет-ғұрыптық сипаттағы этнографизмдік атаулар жүйесінің семантикалық мазмұны танытады.

«Сүйек» концептісі қазақ ғылымында терминдік сипат алып бас сүйек, кемік сүйек, көз сүйек, сүйек кемігі, сүйек майы, піл сүйегі сияқты күрделі сөздер құрамында анатомиялық атау ретінде терминологиялық лексика құрамында да ұшырасады.

«Сүйек» концептісінің сөзжасамдық қабілеті мен коммуникативтік-жұмсалымдық (тіркесімділік) қызмет аясының кеңдігіне ақсүйек, сүйекші, сүйектес, сүйек шатыс, сүйегі шымырлады, сүйегі қақсады, сүйегі жасыды, сүйегі сырқырады, сүйегі сынды сияқты атаулар мен тіркестер нақты дәлел болады.

«Сүйек» концептісінің ұғымдық негізін заттық мағына құрайтындықтан, бұл заттық мағына тілдік санада ұлттық-мәдени мазмұнмен ассоциацияланып «этномәдени ұғымдар жүйесін» түзетіндіктен, түпкі нұсқасын (архетип) заттық концепт ретінде тануға болады. Бұл жөнінде зерттеуші ғалым З.К.Ахметжанова: «Заттық концептер тілдік санадағы образдық-ассоциативтік байланыс пен бағалауыштық қасиетке ие болып ұлт санасында мағыналық өзгеріске ұшырап қазақ халқының рухани болмысын құрайтынын» атап өтеді [3,75].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «сүйек» лексемасының мынадай мағыналары берілген:

1. Адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы (тура);
2. Өлген адамның денесі, мәйіті (ауыс);
3. Ата-тек, ру (ауыс);
4. Киіз үйдің кереге, уық, шаңырақ, сықырлауықтан тұратын негізгі қаңқасы (этно) [4,395].

Сөздікте берілген анықтамалар негізінде «сүйек» концептісінің мазмұн межесінің қалыптасуындағы семантикасын өзара иерархиялық қатынасқа негізделген семалар жиынтығын былай көрсетуге болады:

Өзексема - адам мен хайуанаттардың тұтас денесінің өзегін құрайтын қаңқа.

Даралаушы сема – адам, хайуанатар, тұтас дене, қаңқа, мәйіт.

Даралаушы сема – ата-тек, түбір, негіз.

Даралаушы сема – киіз үйдің қаңқасы.

Потенциалды сема – мықты, берік, қайратты, асыл.

Потенциалды сема – еті жоқ, күр сүйек.

Потенциалды сема – билеуші тап өкілі, алпауыт.

Потенциалды сема – салмақты, ауыр.

Потенциалды сема – намыс, ежелгі, көне.

Потенциалды сема – қыз алысу, құдандалы болу.

Потенциалды сема – жуу, тазалау, арулау.

Бұдан «сүйек» концептісінің ұғымдық мазмұнын құрайтын күрделі семантикалық құрылымды иеленетіндігін көреміз.

«Сүйек» концептісін құраушы ұғымдық мазмұнның семалық көрсеткіші о баста нақты «адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы, сүйегі, тірегі» деген заттық лексикалық мағынаға негізделіп, уақыт өте келе қауымдық сананың көрнекі-бейнелі ойлау әрекетінде абстрактіленіп, танылатын нысанның жекелеген ұғымдық қасиеттері, перифериялық (шеткергі) белгілері қайта өңделудің нәтижесінде сол затты жаңа қырынан танудың бастамасы болды.

Заттар мен құбылыстар туралы білім қорындағы ақпараттардың алмасуы, өңделуі – адамның танымдық әрекеттерінің жемісі. Мұндай танымдық әрекеттерге адамның субъективтік тәжірибесіне негізделген құбылыстар мен объектілер арасындағы ассоциациялық қатынастар негіз болады. Берілген мазмұн компоненттерінің негізінде пайда болған жаңа мағына жаңаша ойлау үлгісінің көрсеткіші ретінде сөз болып отырған концептінің семантикалық аясын кеңейте түседі. Мұны тіліміздегі қу сүйек, ақсүйек бірліктері айқындайды. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында қу сүйек деп еті жоқ, күр сүйек, азып-тозған, жүдеген адамдарға айтылады. Мысалы: Күр сүйегі көрініп денесінен, Қалың шашты сиреген тобесінен. Қара суды қасықтап тамызсам да, Өтпейді оның өртенген өңешінен (С.Мәуленов).

Қу (күр) сүйек, сақалы қудай (сақалы ақ) тіркесінің құрамындағы қу сөзі қазіргі қазақ тілінде жеке дара қолданылмайтыны белгілі.

І.Кенесбаев қу сөзінің этимологиялық мағынасын былайша көрсетеді: «Түркі тілдері, оның ішінде, татар, қазақ тілдерінде қу – ақ, боз мағынасында жұмсалады: боп-боз болып семіп жүрген кісіні қазақ күп-қу боп жүдепті дейді» [5, 131]. Академик Ә.Қайдар да «қу» лексемасының «ақ, седой, боз, бледно-желтый» деген мағынасын негізгі деп таниды [6,227]. Сондай-ақ мұны аққу сөзінің құрамындағы қу түлғасы да айқындай түседі.

Жалпы сүйек кальций, фосфор, тұз т.б. минералды заттардың қорынан түзілетіндіктен, оның табиғи түсінің өзі ақшыл, ақшыл-сары болып келеді. Демек, қазақ халқы өзінің ұлттық этномәдени дүнитанымында сүйекті табиғи қырынан тани отырып, арық, жүдеу, азып-тозған, денесінен қаңқа сүйектері көрініп тұрған жан иелеріне образдық-ассоциациялық тәсіл арқылы қу сүйек деп атау берген.

Тіліміздегі сүйек сөзі өзге түркі тілдер жүйесінде де қырғызша – сөөк, хакасша – соок, өзбекше – суяк, азербайжан тілінде – сүмүк, түрікше – кемік түрінде дыбысталады.

А.Қайдар қазақ тіліндегі сүйек-саяқ қос сөз құрамындағы саяқ (/sojko//soё//соёк//sojo) сөзінің түркі тілдеріндегі даму тарихына шолу жасай отырып, тұлғалық жағынан өзгеру заңдылығына назар аударады және оның сояу сөзімен төркіндес, яғни шығу төркіні бір екендігін көрсетеді. Егер салыстыратын болсақ: бояу-бояқ, сояу-саяқ. Мұндағы сояу тұлғасы түркі-монғол тілдер жүйесінде «пілдің, қабанның азу тісі» деген мағынаны білдіреді екен. Академик Ә.Қайдардың пікірінше, сояу>саяқ сөздерінің түп-тамыры сай- (сой-, сүй-) етістігі болуы мүмкін деп жорамалдайды [ҚТҚЭС, 176].

Ал қазіргі қазақ тілінде сой (soj) тұлғасы диалектизм сөз ретінде батыс аймақтарының жергілікті тіл ерекшеліктерінде сақталып, «тек, ру, тұқым» диалектілік мағынасында қолданылады. Мысалы,

– Сүйегің қай ел? - деді келіншек.

– Қарқаралы дуанына қараған арғынмын (І.Жансүгіров).

«Тұқым, тек» мағынасында Орал өңірінде қолданатын Сүйектес атауы да «шөбереден туған бала, шөпшек» дегенді білдіреді. Мысалы, Менің сүйектестерімнің бәрі осы колхозда (Орал, Орда).

Сондай-ақ «тек, ру, тұқым» мағынасын білдіретін сой атауы тек қана диалектизм сөз емес, ол көнерген сөздер қатарынан табылуы мүмкін деген жорамалды академик Р.Сыздық өз зерттеуінде былайша дәйектейді: «Сой сөзі тек қана жергілікті сөз емес, бұл сөзді қазақ даласының қиыр оңтүстік-шығысынан да таптық. Аяғөз маңында өмір кешкен Дулат Бабатайұлы (XIX ғасырдың орта тұсы): Алал сой мен емес, Пірдің сөзін тұтынған - дейді. Сондай-ақ Абайдың баласы Ақылбайдың «Зұлыс» деген поэмасында «Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл, Неғылса ол да жақсы адам сойлы» - дейді. Батырлар жырында кездесетін сой атауының төркіні де оғызқыпшақ тайпалары аралас өмір сүрген орта

ғасырдан келе жатқан сарқыншақтар болуы керек» - дейді [7, 227].

Яғни бүгінде пассив лексиканың қатарына өтіп, фольклорлық шығармалар мен ақын жыраулар тілінде ұшырасатын «сой» атауының семантикалық иерархиясы сүйек лексемасының «тек, ру, тұқым» түріндегі ауыспалы мағынасымен төркіндес екеніне жоғарыда келтірілген мәліметтер айқын дәлел болады.

Семантика теориясында қауымдық сананың дүниетанымдық көзқарастарының өзгеріп дамуына байланысты сөз мағынасының да өзгеріп, дамып отыруы заңды құбылыс. Сөз мағынасының өзгеруі - мағынаның кеңеюі мен тарылуы, көп мағыналық пен омонимия, метафора, метонимия, синекдоха сияқты тәсілдер арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Ұғымдар шектестігі негізінде алынған метонимиялық тәсілдің көмегімен «сүйек» лексемасының негіз, тірек болу, алғашқы, бастапқы сияқты даралаушы семасы негізінде ауыспалы мағынаға ұласып «ата-тек, ру, тұқым» мағынасын қалыптастырған. Тіпті осы ауыс мағына туыстас түркі тілдер жүйесінде түрік тілінде соу тұлғасы «тек, тұқым» мағынасында жұмсалады екен. Оған түрік тіліндегі соу asma, соуна çeker, ата da соу gerek, ite de, сояа çekmek, soydur çeker, boktur kokar фразеологиялық тіркестер негіз болады. Бұл дегеніміз бүгінде жергілікті бір аймақтық қолданысқа ғана ие болғанымен «сүйек» концептісінің тарихи тамырына көз жүгіртсек, түбі бір түркі тілдер дүниесіндегі көнеден келе жатқан базалық лексикалық қордан бастау алатынына көз жеткіземіз.

Семантика теориясында мағынаның дамуы мен күрделенуі (абстрактіленуі) адамның ассоциативті ойлау жүйесімен тікелей байланысты.

Ассоциация – жеке субъективті тәжірибеге негізделген белгілі объект пен құбылыс арасындағы байланыс. Кең мағынада алғанда, ассоциация – айнала қоршаған дүние үзігін таныту үшін қолданылатын психикалық әрекеттер негізінде жүзеге асатын білім алудың көзі. [8, 11]. Олай болса, сөз мағынасындағы алуан түрлі өзгерістерді, сөздің келтірінді, ауыс мағыналарда, концептілік жүйеде қолданылуын семантика мен психоллингвистиканың ассоциативтік байланыс заңы негізінде де түсіндіруге болады.

Осыған орай, «сүйек» концептісінің образдық-ассоциативті құрылымын «сөзі сүйектен өту»; «етінен өтіп, сүйегіне жету» сияқты фразеологиялық бірліктердің семантикасы арқылы

да айқындауға болады. Мысалы: Хакімнің сөзі мен айдаладағы Жолмұқан палуанның сүйектен өтер сөздерінен кейін «кессең, басым мінеки» деуге таяу қалған Құныс, енді ол ниетінен қайтуға бет бұрды (Х.Есенжанов). Берілген мысалдардан намысына тию, жанына бату деген ұғымды анық аңғарамыз. Олай болса, «сүйек» концептісі, ең алдымен, «адам бойындағы ар-ождан, намыс, абырой» деген мағынасы арқылы қазақ және жалпы түркі халықтарына ортақ көне түркілік дүниетанымды айқындайды.

Немесе, Бауыр тартқан жүрек қайда? Намыс қызған сүйек қайда? (А.Байтұрсынов. Шығ. жинағы). Бұл мысалдағы «сүйек» лексемасы да семантика теориясындағы метонимиялық тәсіл арқылы, яғни ұғымдар шектестігі негізінде ассоциативтік байланысқа түсіп сүйекке жан бітіріп «адам» «тұқым», «ру», «туыс» мағыналарын меңзеп тұр.

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымындағы ассоциациялық байланысы бойынша, намыс өлімнен де артық тұратын күш, сондықтан мұндай ізгі қасиеттер адамның өзімен бірге туып, бірге қалыптасатын, тумысынан берілетіндігі «сүйекке сіңген» (намыс қызған сүйек қайда?) «сүйекке таңба түсіру», «сүйекті қорлау» сияқты контекстік тіркестерде де нақтылана түседі. Ассоциациялық байланыс арқылы берілген бұл тұрақты тіркестердің семантикалық астарынан да қазақтың ұлттық құндылықтар жүйесінен берік орын алар этномәдени философиялық ұғым-түсініктерді аңғаруға болады.

Сүйек фосфор, кальций, тұз тағы басқа минералды заттардың қорынан түзілетіндіктен, қаңқа сүйектері берік, мықты болып келеді де, тірек, қорғаныш қызметін атқарады. Осыған орай, академик Ә.Қайдар сүйек сөзінің түбірін сүй [süj] деп алып, мағынасын «негіз, сүйекше, тірек, бастапқы, алғашқы», ары қарай сүй-ек <сүй+ек - сүйек: қаңқа, тірек, шыққан тегі; сүйе<сүй+е – қолдау, демеу көрсету, қорғаныш болу» деп көрсетеді [4].

Олай болса, адам мен жануарлар денесіндегі сүйектердің мықты, берік, тірек, қимыл-қозғалыс және қорғаныш қызметін атқару семантикасына ие «сүйек» лексемасы тілдік сананың образдық-ассоциативтік байланысына негізделген метонимиялық, метафоралық, полисемиялық, фразеологиялық этнографизмдік сипатта қалыптасқан тұрақты тіркестер мен паремологиялық қорға бай екен. Солардың кейбірінің мағыналарына назар аударатын болсақ:

Тіліміздегі сүйек тамыр тұрақты тіркесі ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «ежелден жақын, берік дос» мағынасын білдіреді. Мысалы, Сүйек тамыр сүйенісіп күн көреді, Ауыз тамыр айтысып артығын алады.

Сүйегі асыл тұрақты тіркесі көп мағыналық сапаға ие:

а) мықты, қайратты. Сүйегі асыл дүр еді. Құдайдың өзі біледі. Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің қасына (Қамбар батыр);

ә) атақты, текті. Асыл ғой деп сүйегі, Ардағын ел сүйеді. Адалдығың Арамның қытығына тиеді (Қ.Мырзалиев).

Сүйегі ауыр тұрақты тіркесі де ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «салмақты», «сабырлы», «денелі» мағыналарын білдіреді. Сүйегі ауыр кісі ғой, анауынауға қозғала қояр ма екен (А.Токмағамбетов). Мұндағы ауыр сөзінің берер ұғымдық мағынасы шеңберінде (жеңіл емес, салмақты) мінезі ауыр, сүйегі ауыр сияқты номинативті тіркестер жасалған.

Сүйекке түсу[кіру] этнографизмінің мағынасын төмендегіше түсіндіруге болады. Қаза болған адамның мәйітін «жер бесікке тапсыру» алдында тазалап жуындыруға арналған рәсім. Мәйіт денесі үш рет аударылып, тазаланып жуылады да құрғақ шүберекпен сүртіледі. Одан кейін алдына ала пішілген ақыретке (кебінге) еркекті үш қабаттап, әйелді бес қабаттап орап, үш жерден матамен байлайды. Біздің жолымыз сүйекке түсу болар (Ж.Аймауытов шығ).

Сүйек [сар сүйек] құда тіркесі де ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «ежелден келе жатқан құда», «ескі құда» мағыналарын білдіреді. Сөзден кетіп бөтуа, Базынаң жүрмей татуға. Аңдысып құда сүйекпен, Көтеріп тастап иекпен, Қадір, қасиет, сый кетті (Д.Бабатайұлы). Тұрақты тіркес құрамындағы сары лексемасының өн бойында «кеңдік, айқын, басты, негізгі, ұзақтық» семасы негізінде тілімізде сары дала, сары алтын, сары бәйбіше, сары құда т.б. номинативті тіркестері қалыптасқан.

«Сүйек» лексемасының тіліміздегі «құда» сөзімен контекстік семантикада синоним сөз болатынына төмендегі тіркестердің мағыналары айқын дәлел болады.

Сүйек алысты. Қыз алысып, қыз берісті, құдандалы болды. Іздеп келіп алыстан, Бұрыннан да емес жат. Құдандалы қат-қабат, Талай сүйек алысқан (С.Дөнентаев шығ. жин.).

Сүйек-шатыс - жекжат, қыз алысып қыз берісетін құдалар. Кәрімнің Ертаймен сүйек-шатыс жерлері болуы мүмкін.

Сүйек жаңғыртты. Бұрыннан құдандалы болып келе жатқан кісілер қыз берісіп, жек-жаттықты қайтадан жаңалады. Осы ауыл Аманның немере, шөбере туыстарымен ерсілі-қарсылы құда, бертін келе сүйек жаңғыртқан соң, қарым-қатынастары сиректеп алыстан, сырттан тілек болып жүреді (Ф.Мұстафин.Дауыл.).

Адам түрлі эмоциялық күйді бастан кешіруіне орай, табиғатынан берік, мықты сүйектің жұмсарғыштық қасиетіне «сүйегі балқыды» (Шіркін-ай, сұлу қыздың пейіліне, Сүйегім, денем балқып тұрдым еріп. К.Әзірбаев), өзге де қалып-күйдің көрінісіне сүйегі шымырлады, сүйегі жасыды, сүйегін қорлады, сүйегі сырқырады, сүйек тістеген ит (күйеуді мысқыл етуден туған әзіл сөз) тұрақты тіркестері дәлел болады.

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында адам мен хайуанаттардың тұтас денесін ұстап тұрар негізгі өзегін білдіретін «сүйек» лексема-

сының философиялық мәні әлем ағашымен (бәйтерек) ассоциацияланады. Адамның басы - жоғары әлем, кеуде тұсы - ортанғы әлем, кеудеден төмен тұсы - төменгі әлемді бейнелейді. Әлем халқы болмысты үш әлемге бөліп қарастырған, түркі халықтары әлемнің негізі ретінде «бәйтеректі» алады. Осы арқылы түркі халықтары адам мен табиғатты, уақыт пен кеңістікті ажырамас бірлікте қарастырған.

Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасы тілдік санадағы бейнелі-ассоциациялық және бағалауыштық қасиеттері бір-бірімен астасқан ар-намыс, ата-тек, ескі туыс, ағайын, құда болу (сүйек алысу, сүйек жаңғырту), адамның түрлі эмоциялық күйі сияқты күрделі семантикалық өріс шеңберін құрайтын концептуалдық бірлік.

«Сүйек» концептісінің қазақ дүниетанымындағы болмыс-бітімі мен кешенділік сипатының семантикалық шеңберін парамеологиялық, фразеологиялық, архаизмдік, этнографизмдік, терминдік, диалектизмдік, сөзжасамдық тіл бірліктері құрайды.

Әдебиеттер

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – Москва, 1980. – 320 с.
- 2 Краткий словарь когнитивных терминов / Под. ред. Е.С. Кубряковой. – Москва, 1996. – 245 с.
- 3 Ахметжанова З.К. Лингвокультурная концептология в Казахстане // Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах: когнитивная лингвистика и концептуальные исследования. Выпуск 13. – Киев, 2012. – 215 с.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – XIII т. – Алматы, 2011.
- 5 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1966. – 254 б.
- 6 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 2005. – 295 с.
- 7 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009.
- 8 Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – Москва, 1997.

References

- 1 Vereshchagin Ye.M., Kostomarov V.G. Lingvostranovedcheskaya teoriya slova. – Moskva, 1980. – 320 s.
- 2 Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov / Pod. red. Ye.S. Kubryakovoy. – Moskva, 1996. – 245 s.
- 3 Akhmetzhanova Z.K. Lingvokul'turnaya kontseptologiya v Kazakhstane // Vostochnoslavvianskiye yazyki i literatury v istoricheskom i kul'turnom kontekstakh: kognitivnaya lingvistika i kontseptual'nyye issledovaniya. Vypusk 13. – Kiyev, 2012. – 215 s.
- 4 Kazak , әdebi tilinіn sөzdіgі. – XIII t. – Almaty, 2011.
- 5 Kazak , tilinіn k , ysk , asha etimologiyalyk , sөzdіgі. – Almaty, 1966. – 254 b.
- 6 Kaydar A.T. Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke. – Almaty, 2005. – 295 s.
- 7 Syzdyk , R. Kazak , tilindegi yeskilikter men zhanalyktar. – Almaty, 2009.
- 8 Leont'yev A.A. Obshchiye svedeniya ob assotsiatsiyakh i assotsiativnykh normakh // Slovar' assotsiativnykh norm russkogo yazyka. – Moskva, 1997.